

KOBIETY W KADRZE KIEROWNICZEJ CENTRALNEGO APARATU PARTYJNEGO PPR I PZPR

Mirosław Szumiło

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin

Streszczenie. W artykule przeanalizowano udział kobiet w kadrze kierowniczej centralnego aparatu partyjnego PPR i PZPR w latach 1944–1989. W ramach podjętej analizy naszkicowano portret zbiorowy 31 kobiet pełniących funkcje kierowników i zastępców kierowników wydziałów Komitetu Centralnego PPR-PZPR lub komórek równorzędnych. Scharakteryzowano ich rolę w aparacie partyjnym, przynależność do pokoleń ideowych i kluczowe cechy społeczno-demograficzne: pochodzenie społeczne i etniczne, wykształcenie i zawód. Ponadto prześledzono ścieżki ich kariery w partii, próbując ustalić kryteria awansu do kadry kierowniczej. W analizowanej grupie kobiet dominowały doświadczone, dobrze wykształcone i zasłużone komunistki z pokolenia KPP, przeważnie pochodzenia drobnomieszczańskiego o korzeniach żydowskich. W związku z odchodzeniem tych działaczek z elity partyjnej po 1956 r. poważnie spadła liczba kobiet w kadrze kierowniczej aparatu PZPR. Kobiety z młodszych pokoleń znacznie rzadziej awansowały na stanowiska kierownicze.

Słowa kluczowe: aparat partyjny, PPR, PZPR, kobiety w ruchu komunistycznym

Kwestia udziału kobiet w komunistycznej elicie władzy w Polsce w latach 1944–1989 nie doczekała się jak dotąd całościowej analizy. Zagadnieniem tym częściowo zajmowała się tylko Natalia Jarska, opisując rolę kobiet w aparacie partyjnym PPR i PZPR w okresie do 1956 r.¹ Istotnym problemem badawczym pozostaje wyjaśnienie przyczyn względnie dużej reprezentacji kobiet w rzeczywistej elicie władzy w pierwszych latach Polski Ludowej i późniejszego stopniowego spadku ich liczby aż do znikomego odsetka w połowie lat 60. Stan ten utrzymał się do końca PRL.

W niniejszym tekście zajmę się tym segmentem władzy, w którym udział kobiet był najbardziej znaczący – centralnym aparatem partyjnym PPR i PZPR. Stanowił on w istocie wykonawcze ramię kierownictwa partii: Biura Polityczne-go i Sekretariatu KC. Do kadry kierowniczej tegoż aparatu wchodził kierownicy i zastępcy kierowników poszczególnych wydziałów KC (i komórek równorząd-

¹ Zob. N. Jarska, *Kobiety w PZPR 1948–1956. Paradoksy mobilizacji politycznej kobiet w stalinizmie*, w: *Kobiety „na zakręcie” 1933–1989*, red. E. Chabros i A. Klarman, Wrocław 2014, s. 43–47; Idem, *Kobiety w elitach centralnych i lokalnych PPR i PZPR w latach 1944–1956*, w: *Elity komunistyczne w Polsce*, red. M. Szumiło i M. Żukowski, Warszawa–Lublin 2015, s. 600–617.

nych), przewodniczący i wiceprzewodniczący Centralnej Komisji Kontroli Partyjnej (CKKP) oraz dyrektorzy i wicedyrektorzy centralnych szkół partyjnych. W ramach podjętej analizy naszkicowany zostanie portret zbiorowy 31 kobiet pełniących wymienione powyżej funkcje, scharakteryzowana ich rola w aparacie partyjnym, przynależność do pokoleń ideowych i kluczowe cechy społeczno-demograficzne: pochodzenie społeczne i etniczne, wykształcenie i zawód. Ponadto prześledzone zostaną ścieżki ich kariery w partii, kryteria awansu do kadry kierowniczej i przyczyny gwałtownego spadku liczby kobiet w elicie PZPR w okresie gomułkowskim. Podstawę źródłową stanowią przede wszystkim akta personalne działaczek partyjnych przechowywane w Archiwum Akt Nowych oraz publikowane biogramy².

W wąskiej elicie władzy w państwie, jaką stanowili członkowie Biura Politycznego i Sekretariatu KC PPR-PZPR, znalazła się w zasadzie tylko jedna kobieta – Helena Kozłowska (poprz. nazw. Bela Frisch)³. W skład Sekretariatu KC PPR wchodziła w latach 1945–1946 jako kierownik Wydziału Propagandy KC. Przez kolejne 35 lat żadna kobieta nie dostała zaszczytu zasiadania w kierownictwie partii. Dopiero w latach 80. członkiniami Biura Politycznego zostały kolejno robotnice – Zofia Grzyb, Zofia Stępień i Gabriela Rembisz – oraz nauczycielka Iwona Lubowska. Pełniły tam jednak funkcję czysto dekoratywną, jako tzw. przedstawicielki klasy robotniczej i inteligencji pracującej⁴. W elicie aparatu bezpieczeństwa jedyną kobietą była osławiona Julia Bristiger („Luna”) – dyrektor Departamentu V MBP. Niewiele lepiej wyglądała sytuacja w elicie władzy państwowej. Co prawda od 1952 r. przedstawicielki płci pięknej zasiadały w kolegalnej Radzie Państwa PRL, a od 1971 r. wchodziły do Prezydium Sejmu PRL w roli wicemarszałków, jednakże były to stanowiska fasadowe, pozbawione realnego wpływu na władzę. Stanowisko ministra (w resorcie sprawiedliwości) objęła jako pierwsza Zofia Wasilkowska dopiero w kwietniu 1956 r., ale utrzymała się na nim zaledwie kilka miesięcy (do lutego 1957 r.). Kolejna kobieta (Maria Milczarek) pojawiła się w rządzie dopiero w 1976 r., zaś ostatnie trzy (Anna Kędzierska, Joanna Michałowska-Gumowska, Izabela Płaneta-Małecka) w latach 80. ub. w.⁵

Stosunkowo znaczącą rolę, szczególnie w pierwszym dziesięcioleciu „władzy ludowej”, kobiety odgrywały natomiast w kadrze kierowniczej aparatu partyjnego. Jednak i tutaj można dostrzec dużą różnicę między aparatem terenowym i cen-

² Kwerendę materiałów do niniejszego artykułu przeprowadzono w ramach projektu badawczego własnego nr NN 108224240 pt.: *Elita PPR i PZPR w latach 1944–1970*, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki.

³ Jej biogram zob. *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, red. F. Tych, t. 3, Warszawa 1992, s. 392–393.

⁴ Więcej na temat funkcjonowania Biura Politycznego KC PZPR w latach 80. zob. M. Szumiło, *Kierownictwo Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w latach 1986–1990. Szkic do portretu*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2011, nr 2, s. 131–140.

⁵ Obsada personalna Rady Państwa i Rady Ministrów PRL oraz krótkie biogramy osób zasiadających w tych organach władzy zob. T. Mołdawa, *Ludzie władzy 1944–1991. Władze państwowe i polityczne Polski według stanu na dzień 28 II 1991*, Warszawa 1991.

tralnym. Aż sześć kobiet zajmowało stanowiska I sekretarzy komitetów wojewódzkich PPR w latach 1944–1945 (na ogólną liczbę 16 komitetów). Najczęściej trwały to jednak zaledwie kilka miesięcy⁶. Co ciekawe, w późniejszym okresie (aż do końca PRL) kobiety dostąpiły tego zaszczytu zaledwie w trzech przypadkach⁷. Z początkiem stycznia 1948 r. w całym aparacie terenowym PPR zatrudniano zaledwie 177 kobiet (7 proc.)⁸. W 1950 r. odsetek kobiet wśród etatowych pracowników komitetów wojewódzkich wynosił 8,3 proc.⁹ Kilka lat później wzrósł do 13 proc. W 1950 r. tylko cztery panie pełniły funkcje tzw. resortowych sekretarzy KW (6,3 proc. ogółu)¹⁰. Tymczasem ogólna liczba kobiet w szeregach członkowskich PZPR sięgała w pierwszej połowie lat 50. do 19 proc.¹¹

W pierwszych latach Polski Ludowej zdecydowanie najliczniejsza była reprezentacja kobiet w centralnym aparacie partyjnym. Wśród 68 członków kadry kierowniczej aparatu KC PPR (1944–1948) znalazło się aż 14 kobiet, co stanowiło 20,5 proc. Połowa z nich pełniła funkcje kierowników wydziałów KC lub stanowiska równorzędne¹². W okresie stalinizmu (1948–1956) było już trochę gorzej. W związku z rozbudową struktury organizacyjnej aparatu oraz zwiększoną rotacją personalną przez całą kadrę kierowniczą przewinęło się 150 osób, w tym 22 kobiety (14,6 proc.). Tylko 7 kobiet zajmowało stanowiska kierownicze, w tym 3 jako pełniące obowiązki kierownika¹³. Tymczasem w gronie wszystkich etatowych pracowników politycznych aparatu KC PZPR w 1950 r. znajdowało się 77 kobiet (33 proc.). W 1954 r. pracowały tam już 123 towa-

⁶ Tak było w przypadku Izoldy Kiryluk-Kowalskiej we wschodniej Warszawie (20 XI 1944 – 13 I 1945), Stefanii Romaniuk (poprz. Sara Bryn) w Rzeszowie (22 I – 30 VI 1945), Marii Kamińskiej (z domu Eiger) w Poznaniu (24 IV – 25 VII 1945) i Janiny Kowalskiej w Gdańsku (1 IV – 30 VI 1945). Dłużej utrzymały się tylko Edwarda Orłowska (z domu Mirer) w Białymstoku (13 VIII 1944 – 17 XII 1945) i Magdalena Treblińska (z domu Finkiel) w województwie warszawskim (6 II – 17 XII 1945). Zob. *Polska Partia Robotnicza. Zjazdy, posiedzenia plenarne KC, władze centralne i wojewódzkie, przedstawicielstwo w parlamencie i rządzie 1944–1948 (informator)*, „Archiwum Ruchu Robotniczego”, t. 7, Warszawa 1982, s. 444–445.

⁷ Michalina Tatarówna-Majkowska w Łodzi (1953–1964), Maria Milczarek w Skierniewicach (1975–1976) i Zofia Grzebisz-Nowicka w Siedlcach (1978–1980).

⁸ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), KC PPR, 295/XXI-11, Wydział Personalny, Zestawienie tablic statystycznych funkcjonariuszy partyjnych wszystkich województw, stan na 1 I 1948 r., k. 2.

⁹ AAN, KC PZPR, 237/VII-160, zestawienia statystyczne aparatu partyjnego, 1950, b.p.

¹⁰ Olga Żebruń w Lublinie, Wanda Jarmołowicz w WKW, Wiktoria Hetmańska w Poznaniu i Jadwiga Ludwińska w Opolu, AAN, KC PZPR, 237/VII-153, Imienny wykaz sekretarzy wojewódzkich, 1950, k. 14.

¹¹ N. Jarska, *Kobiety w PZPR 1948–1956...*, s. 41.

¹² W artykule poświęconym kadry kierowniczej centralnego aparatu PPR podałem liczbę 12 kobiet (18 proc.). Nie uwzględniłem bowiem kierowniczek Biura Sekretariatu KC. Zob. M. Szumiło, *Kadra kierownicza centralnego aparatu PPR w latach 1944–1948*, „Res Historica” 2012, nr 34, s. 105.

¹³ Ustalenia autora na podstawie analizy składu osobowego kadry kierowniczej centralnego aparatu PZPR w latach 1948–1956. Obsada personalna kierowników i zastępców kierowników wydziałów KC PZPR zob. A. Kochoński, *Obsada personalna kierownictw wydziałów i innych jednostek organizacyjnych KC PZPR w latach 1948–1990*, w: *Informator o strukturze i obsadzie personalnej centralnego aparatu PZPR 1948–1990*, red. K. Persak, Warszawa 2000.

rzyszki, ale wobec rozrostu liczebnego aparatu KC ich udział procentowy zmalał do 25 proc.¹⁴

Przełom październikowy 1956 r. oznaczał drastyczne ograniczenie udziału kobiet w elicie PZPR. W centralnym aparacie partyjnym pozostało ich zaledwie siedem, w tym jedna (Zofia Zemankowa) jako kierowniczką. Większość z nich odeszła na emerytury do połowy lat 60.¹⁵, jako ostatnia Celina Budzyńska w 1968 r. W latach 70. funkcje zastępców kierowników wydziałów KC pełniły już tylko trzy nowe działaczki z młodszego pokolenia, z których jedna (Jadwiga Tkacz) przetrwała na swoim stanowisku do 1983 r.

Zadaniem centralnego aparatu wykonawczego PPR-PZPR było wprowadzanie w życie uchwał najwyższych władz partyjnych. Poszczególne komórki prowadziły „pracę polityczno-organizacyjną” w kierowanej przez siebie dziedzinie. „Resortowe” wydziały KC nadzorowały, kontrolowały i w znacznej mierze kierowały pracą organów administracji państwowej (głównie ministerstw) i organizacji społecznych. Inne wydziały, o charakterze „wewnętrznym”, zajmowały się organizacyjno-techniczną obsługą samego aparatu partyjnego. Do zadań aparatu KC należało również przygotowywanie opracowań, materiałów i projektów uchwał dla potrzeb kierownictwa partii oraz tzw. praca z kadrami¹⁶. Struktura i liczebność wydziałów KC ulegały przez lata licznym przekształceniom. W latach 1956–1959 część wydziałów funkcjonowała w postaci komisji problemowych, a odpowiednikiem kierownika był etatowy sekretarz komisji, który nie posiadał formalnych zastępców¹⁷.

Formalną i w dużym stopniu rzeczywistą hierarchię osób zajmujących najwyższe szczeble kierownicze w aparacie KC PPR oddają tabele uposażeń pracowników partyjnych z roku 1946 i 1947. Do I grupy uposażenia należeli obok członków Sekretariatu KC także kierownicy wydziałów KC: Organizacyjnego, Przemysłowego, Propagandowego, Rolnego i Personalnego oraz przewodniczący CKKP. II grupę uposażenia tworzyli zastępcy kierowników wydziałów wymienionych w grupie I i kierownicy pozostałych wydziałów KC. W III grupie znaleźli się zastępcy kierowników tychże pozostałych wydziałów¹⁸. Pozycję formalnie równorzędną z kierownikiem wydziału mieli także dyrektorzy Centralnej Szkoły PPR i Szkoły Partyjnej przy KC PPR.

Po reorganizacji kierownictwa PPR jesienią 1948 r. i zmianie charakteru Sekretariatu KC powyższa hierarchia uległa spłaszczeniu. Odtąd wszyscy kierow-

¹⁴ AAN, KC PZPR, 237/VII-2737, k. 212; B. Dymek, *Pracownicy etatowi PZPR w latach 1948–1954*, „Z pola walki” 1983, nr 3–4, s. 95–96.

¹⁵ Eugenia Kubowska, kierowniczką Kancelarii Sekretariatu KC, zmarła w trakcie pełnienia funkcji 20 IV 1959 r.

¹⁶ W. Janowski, *Ustrój władz, zadania i struktura aparatu wykonawczego KC PZPR w latach 1948–1990*, w: *Informator o strukturze i obsadzie personalnej centralnego aparatu PZPR 1948–1990*, red. K. Persak, Warszawa 2000, s. 25.

¹⁷ *Ibidem*, s. 28.

¹⁸ *Protokoły posiedzeń Sekretariatu KC PPR 1945–1946*, oprac. A. Kochański, Warszawa 2001, s. 269; *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1947–1948*, oprac. A. Kochański, Warszawa 2002, s. 43.

nicy wydziałów KC pod względem formalnym byli sobie równi, ale ich faktyczna pozycja w elicie PZPR nie była jednakowa. Zależała nie tylko od roli danego wydziału, lecz także od stopnia posiadanego zaufania, kompetencji merytorycznych, cech osobowości i więzi nieformalnych z członkami ścisłego kierownictwa partii (przynależności do frakcji i klik partyjnych)¹⁹.

Kluczową rolę odgrywały wydziały wymienione powyżej w I grupie uposażenia. Całokształtem problematyki wewnątrzpartyjnej, w tym nadzorem nad terenowym aparatem partyjnym, zajmował się Wydział Organizacyjny. Funkcję zastępcy kierownika pełniła w nim tylko jedna kobieta – Helena Kozłowska – w schyłkowym okresie swojej kariery (1954–1963)²⁰. Szczególnie ważny był również Wydział Personalny (Kadr), zajmujący się ewidencją oraz rozmieszczeniem kadr w aparacie partyjnym i administracji państwowej²¹. Zastępcą kierownika tegoż wydziału w latach 1948–1952 była Magdalena Treblińska. Wydział Kadr został zlikwidowany w 1952 r., a jego kompetencje przekazano poszczególnym „resortowym” wydziałom KC. W 1958 r. powstało Biuro Spraw Kadrowych KC, ale w jego kadrze kierowniczej nie było już kobiet²².

Na prawach wydziału KC funkcjonował aparat Centralnej Komisji Kontroli Partyjnej PPR-PZPR, mającej dbać o „czystość szeregów partyjnych i oblicze ideologiczne członków”. Pozornie CKKP była podobna do sądu koleżeńskiego, który istnieje w prawie każdej partii politycznej, ale w rzeczywistości systemu komunistycznego pełniła o wiele ważniejszą funkcję. Była „sumieniem partii” i miała wpływ na kształtowanie oblicza kadr partyjnych²³. W latach 1945–1954 stanowisko wiceprzewodniczącej CKKP zajmowała Ludwika Jankowska (poprz. nazw. Luba Kowieńska)²⁴.

Sprawy gospodarcze nadzorował z ramienia Komitetu Centralnego PPR-PZPR Wydział Przemysłowy (od grudnia 1947 r. Ekonomiczny). W 1951 r. został on podzielony na kilka mniejszych wydziałów, które ulegały później kolejnym przekształceniom. Kadra kierownicza całego tzw. pionu ekonomicznego w aparacie KC była całkowicie zdominowana przez mężczyzn. Nie weszła do niej ani jedna kobieta. Do połowy lat 60. istotną rolę odgrywał ponadto Wydział Rolny, w którym znalazła się jedna przedstawicielka płci pięknej na stanowisku zastępcy kierownika – Zofia Staros w latach 1953–1965²⁵.

¹⁹ W. Janowski, *Ustrój władz, zadania i struktura aparatu wykonawczego KC PZPR w latach 1948–1990*, s. 61; Relacje Andrzeja Werblana, Jerzego Morawskiego, Artura Starewicza (w zbiorach autora).

²⁰ A. Kochański, *Obsada personalna kierownictw wydziałów...*, s. 124.

²¹ A. Paczkowski, *System nomenklatury*, w: *Centrum władzy w Polsce 1948–1970*, red. A. Paczkowski, Warszawa 2003, s. 130.

²² A. Kochański, *Obsada personalna kierownictw wydziałów...*, s. 104, 116.

²³ P. Libera, *Członkowie Centralnej Komisji Kontroli Partyjnej PZPR w latach 1948–1971. Próba portretu zbiorowego*, w: *Elity komunistyczne w Polsce*, red. M. Szumiło i M. Żukowski, Warszawa–Lublin 2015, s. 169.

²⁴ Jej biogram zob. *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, red. F. Tych, t. 2, Warszawa 1987, s. 635–636.

²⁵ A. Kochański, *Obsada personalna kierownictw wydziałów...*, s. 136.

W komórkach zajmujących się ekonomią, kadrami i nadzorem nad aparatem partyjnym kobiety odgrywały znikomą rolę, ale ich udział w zarządzaniu odcinkiem propagandy jest nieco bardziej zauważalny. Wpływowym Wydziałem Propagandy KC PPR kierowała dwukrotnie przez kilka miesięcy (od kwietnia do sierpnia 1945 r. i od marca do lipca 1946 r.) Helena Kozłowska, zasiadając jednocześnie w Sekretariacie KC. Następnie do marca 1947 r. była ona zastępcą kierownika²⁶. W późniejszych latach wydział ten wielokrotnie zmieniał nazwę i okresowo były dzielony na dwa wydziały. Kilka razy funkcję zastępcy kierownika pełniły w nich kobiety: w Wydziale Propagandy Masowej Zofia Łaszowska (1951–1952); w Wydziale Propagandy i Agitacji Teodora Feder (1955–1964); w Wydziale Pracy Ideowo-Wychowawczej (od 1981 r. Ideologicznym) Jadwiga Tkacz (1976–1983) i Maria Wojtkiewicz (X–XII 1980)²⁷.

Od 1960 r. do grupy najważniejszych wydziałów KC zaliczał się także Wydział Administracyjny, w gestii którego pozostawał wymiar sprawiedliwości oraz polityka wobec Kościoła²⁸. W latach 1972–1976 zastępcą kierownika tegoż wydziału była Józefa Siemaszkiewicz, kierująca kluczowym Sektorem wyznaniowo-narodowościowym. Posiadała ona niezbędne doświadczenie w tej dziedzinie, gdyż wcześniej przez 10 lat pracowała w prowadzącym walkę z Kościołem Departamencie IV MSW, pełniąc m.in. funkcję zastępcy dyrektora departamentu²⁹.

Najbardziej „kobiece” wśród liczących się jednostek organizacyjnych aparatu KC, choć odgrywających mniejszą rolę niż te omówione powyżej, były wydziały zajmujące się oświatą, nauką i kulturą. Funkcję zastępcy kierownika Wydziału Oświaty i Kultury KC PPR pełniła od lutego 1948 r. Jadwiga Siekierska³⁰. Po podzieleniu tego wydziału na dwa wydziały KC PZPR, pozostała na tymże stanowisku w Wydziale Kultury (do października 1950 r.). Od lutego 1955 r. zastępcą kierownika tegoż wydziału była Wanda Markowska, od czerwca do listopada 1956 r. pełniąc obowiązki kierownika. W Wydziale Nauki zastępcą kierownika została w 1950 r. Zofia Zemankowa, w latach 1952–1955 oraz od czerwca do listopada 1956 r. pełniąc obowiązki kierownika³¹. W Wydziale Oświaty pełniąc obowiązki kierownika była w latach 1953–1956 Pelagia Lewińska, zaś zastępcą Anna Stock (1952–1955). Po reorganizacji struktury organizacyjnej aparatu KC stanowisko sekretarza Komisji Oświaty i Nauki zajmowała Zofia Zemankowa (1957–1959)³².

²⁶ Zob. PPS, PPR, PZPR. *Struktura aparatu centralnego, kierownicy i zastępcy kierowników wydziałów 1944–1980*, oprac. W. Ciempiel, J. Jakubowski, J. Szczeblewski, Warszawa 1980, s. 10.

²⁷ A. Kochański, *Obsada personalna kierownictw wydziałów...*, s. 115, 128, 131–132.

²⁸ W. Janowski, *Ustrój władz, zadania i struktura aparatu wykonawczego KC PZPR w latach 1948–1990*, s. 32.

²⁹ Jej biogram zob. <http://katalog.bip.ipn.gov.pl/showDetails.do?idx=S&katalogId=2&subpage-KatalogId=2&pageNo=1&nameId=8010&osobaId=13885&>

³⁰ Jej biogram zob. *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXVI, z. 151, s. 570–572.

³¹ W międzyczasie, od kwietnia 1955 r. do czerwca 1956 r., Markowska i Zemankowa były zastępczyniami kierownika połączonego Wydziału Kultury i Nauki. Zob. A. Kochański, *Obsada personalna kierownictw wydziałów...*, s. 118–120.

³² *Ibidem*, s. 107, 125.

Ponadto doświadczone komunistki zasiadały w kierownictwie jeszcze kilku drugorzędnych wydziałów KC. Na czele Wydziału Szkolenia Partyjnego stała przez cały okres jego istnienia (od marca 1947 r. do marca 1954 r.)³³ wspomiana już Helena Kozłowska. W latach 1953–1955 podlegała jej kierowniczka (na etacie zastępcy kierownika wydziału) Centralnego Ośrodka Szkolenia Partyjnego – Teodora Feder, która wcześniej była przez dłuższy czas zastępcą kierownika Wydziału Zagranicznego KC PPR-PZPR (1945–1953). Funkcje zastępców kierowników pełniły również: w Wydziale Administracyjno-Samorządowym – Edwarda Orłowska (II–X 1946); w Wydziale Socjalnym – Gertruda Pawlak-Finderowa, z domu Better (1955–1956); w Wydziale Organizacji Społecznych, Sportu i Turystyki – Maria Wojtkiewicz (1977–1980)³⁴.

W początkach Polski Ludowej kobiety stanowiły prawie połowę wykładowców w centralnych szkołach partyjnych, które przygotowywały kadry kierownicze dla aparatu władzy komunistycznej. W 1951 r. w Szkole Partyjnej przy KC PZPR było zatrudnionych 19 kobiet (na 42 pracowników), w Centralnej Szkole Partyjnej PZPR – 12 (na 29)³⁵. Odgrywały one ważną rolę w kierownictwie tychże szkół. Stanowisko wicedyrektora Centralnej Szkoły Partyjnej PPR zajmowały kolejno: Regina Kapłan-Kobryńska, poprz. nazw. Zofia Cytron (1944–1946)³⁶, Jadwiga Siekierska (1946–1948) i Celina Budzyńska (1947–1948)³⁷. W maju 1948 r. Budzyńska została dyrektorem CSP, pełniąc tę funkcję do 1957 r. W Szkole Partyjnej przy KC PZPR dyrektorem była Romana Granas (1950–1957), zaś wicedyrektorem Zofia Cybulska, z domu Cukier (1948–1955). W 1957 r. obydwie szkoły zostały rozwiązane, powołano natomiast Wyższą Szkołę Nauk Społecznych przy KC PZPR³⁸. Jednym z prorektorów tej uczelni była przez 11 lat Celina Budzyńska (1957–1968)³⁹.

W latach 40. kobiety odgrywały również czołową rolę w dwóch wydziałach o charakterze „wewnętrznym” i usługowym wobec aparatu partyjnego. Wydziałem Ogólnym (zajmującym się majątkiem i finansami PPR) kierowały Janina Kowalska⁴⁰ (1944–1945) i Maria Kowalewska-Krychowa (1945–1947). Wydziałem Historii Partii – Regina Kapłan-Kobryńska (1946–1947) i Maria Turlejska (1947–1948). Później funkcję zastępcy kierownika tegoż wydziału pełniły: Helena Kamińska, z domu Frenkiel (1949–1957) i Henryka Cichocka (1952–1957). Na koniec należy wspomnieć o Wydziale Kobięcym KC, nadzorującym

³³ Od marca 1953 r. funkcjonował on jako Wydział Szkół Partyjnych KC PZPR.

³⁴ *Ibidem*, s. 123, 138–140, 143; *PPS, PPR, PZPR. Struktura aparatu centralnego...*, s. 1, 12.

³⁵ AAN, KC PZPR, 237/VII-155, Analiza ogólna etatowych pracowników politycznych szkół centralnych i ośrodków szkolenia partyjnego przy KC na dzień 31 XII 1951 r., 1952 r., k. 1, 3, 7.

³⁶ Jej biogram zob. *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, red. F. Tych, t. 3, Warszawa 1992, s. 92–93.

³⁷ *PPS, PPR, PZPR. Struktura aparatu centralnego...*, s. 15.

³⁸ A. Kochański, *Obsada personalna kierownictw wydziałów...*, s. 143–144.

³⁹ *PPS, PPR, PZPR. Struktura aparatu centralnego...*, s. 85.

⁴⁰ Jej biogram zob. *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, red. F. Tych, t. 3, s. 354.

działalność Ligi Kobiet i „pracę partyjną wśród kobiet”⁴¹. Wydziałem tym kierowała przez cały okres jego istnienia (1946–1953) Edwarda Orłowska. Jej zastępczyniami były Zofia Wasilkowska (1949–1953) i Wiktoria Nowicka (1950–1953).

Zadania natury technicznej spełniało powołane w 1946 r. Biuro Sekretariatu KC, przekształcone w 1956 r. w Kancelarię Sekretariatu KC. Osoby kierujące tą komórką organizacyjną formalnie posiadały dość niską pozycję w hierarchii służbowej – były zatrudnione na etacie zastępcy kierownika wydziału. Ponieważ funkcja ta wiązała się z protokolowaniem posiedzeń Sekretariatu i Biura Politycznego KC oraz dostępem do ściśle tajnych dokumentów, aż do 1960 r. pełniły ją wyłącznie zaufane i zasłużone komunistki: Felicja Kalicka, z domu Heyman (1946–1948)⁴², Maria Rutkiewicz, z domu Kamieniecka (1948–1950), Eugenia Kubowska, z domu Szwarbard (1950–1959) i Elżbieta Zajączkowska, z domu Wajzer (1959–1960)⁴³. Później rolę tę przejęli mężczyźni – działacze młodszego pokolenia. O roli zaufania w funkcjonowaniu kierownictwa partii świadczy dobitnie brak protokołów z posiedzeń Biura Politycznego w 1946 r. Do końca 1945 r. posiedzenia protokołował członek Biura Roman Zambrowski, jednakże zrezygnował z tej pracy, gdyż utrudniało mu to udział w dyskusji. Przez długi czas kierownictwo PPR nie mogło zdecydować się na dopuszczenie do posiedzeń osoby postronnej i dopiero w marcu 1947 r. funkcję protokolanta powierzono Marii Rutkiewiczowej⁴⁴.

Do połowy lat 50. w kadrze kierowniczej centralnego aparatu partyjnego zdecydowanie dominowały osoby reprezentujące pokolenie „kapepowskie”, które zaangażowały się w nielegalny ruch komunistyczny w okresie II Rzeczypospolitej. W większości byli to „zawodowi rewolucjoniści” – funkcjonariusze Komunistycznej Partii Polski (KPP) lub Komunistycznego Związku Młodzieży Polski (KZMP). Po 1956 r. kapeców stopniowo wypierali coraz liczniejsi przedstawiciele drugiego pokolenia ideowego⁴⁵ – „pepeerowskiego”, którzy zaczęli działalność polityczną w szeregach Polskiej Partii Robotniczej w latach 1942–1948. Jednakże przedwojenni komuniści zajmowali wiele najwyższych stanowisk kierowniczych do końca lat 60. W ostatnich dwóch dekadach PRL w aparacie partyjnym przeważali zetempowcy, tj. działacze rozpoczynający

⁴¹ N. Jarska, *Kobiety w PZPR 1948–1956...*, s. 45.

⁴² Jej wspomnienia zob. F. Kalicka, *Dwa czterdziestolecia mojego życia. Wspomnienia 1904–1984*, Warszawa 1989.

⁴³ A. Kochański, *Obsada personalna kierownictw wydziałów...*, s. 103, 106.

⁴⁴ A. Werblan, *Władysław Gomułka. Sekretarz generalny PPR*, Warszawa 1988, s. 343; M. Szumiło, *Roman Zambrowski 1909–1977. Studium z dziejów elity komunistycznej w Polsce*, Warszawa 2014, s. 181.

⁴⁵ Pod pojęciem pokolenia ideowego rozumiem, za Romanem Wapińskim, grupę społeczną mającą pewne cechy wspólnoty psychologicznej, zdeterminowanej przez czas urodzenia i czas wchodzenia w okres aktywnego życia politycznego i kształtowania światopoglądu. Zob. R. Wapiński, *Świadomość polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej*, Łódź 1989, s. 124.

swoją karierę polityczną od aktywności w strukturach Związku Młodzieży Polskiej (ZMP). Wstępowali oni do PZPR w latach 1949–1956⁴⁶.

W całej analizowanej zbiorowości kobiet absolutnie dominowało pokolenie kapepowskie (26 osób – 84 proc.). Działaczki z tego pokolenia (urodzone w latach 1900–1918) stanowiły niemal wyłączną reprezentację płci pięknej w elitach partyjnych aż do połowy lat 60. W tym okresie w kadrze kierowniczej aparatu KC PZPR pojawiły się tylko dwie towarzyszki o innej przeszłości politycznej. Zofia Wasilkowska (ur. w 1910 r.) od 1945 r. działała w koncesjonowanej Polskiej Partii Socjalistycznej. W szeregach PZPR znalazła się w grudniu 1948 r., po zjednoczeniu PPR i PPS. Zofia Staros (ur. w 1920 r.) jako jedyna należała do pokolenia „pepeerowskiego”. W 1946 r. wstąpiła do młodzieżówki PPR – Związku Walki Młodych. Pokolenie „zetempowskie” reprezentowały tylko trzy działaczki: Józefa Siemaszkiewicz (ur. 1931), Jadwiga Tkacz (ur. 1935) i Maria Wojtkiewicz (ur. 1931)⁴⁷.

W analizach dotyczących pochodzenia, wykształcenia i ścieżek kariery, konieczne jest oddzielne przyjrzenie się przedwojennym komunistkom i reprezentantkom pozostałych pokoleń. Dla „kapepówek” dobrym punktem odniesienia mogą być ustalenia poczynione przez autora tego artykułu na temat oblicza społecznego kadry kierowniczej centralnego aparatu PPR w latach 1944–1948.

Pochodzenie społeczne interesujących nas kobiet określone było głównie na podstawie deklaracji składanych w ankietach personalnych, pamiętając jednak o weryfikacji tych danych poprzez sięgnięcie do bliższych informacji na temat zawodu ich ojców. W niektórych przypadkach ustalenia te nie będą w pełni precyzyjne, bowiem ludzie ci zmieniali swoje źródło utrzymania. W pokoleniu kapepowskim najbardziej „właściwe” ideologicznie pochodzenie klasowe, czyli robotnicze, posiadało tylko 6 działaczek (23 proc.). W kadrze kierowniczej aparatu KC PPR odsetek ten był wyraźnie większy (36 proc.). Zaledwie 3 działaczki⁴⁸ wychowywały się w rodzinach chłopskich (11,5 proc.), co odpowiadało odsetkowi dzieci chłopskich w kadrze KC PPR (11 proc.). W sumie zatem „uciskane” warstwy społeczne stanowiły nieco ponad 1/3 w grupie przedwojennych komunistek.

Wśród kobiet było więcej osób deklarujących pochodzenie drobnomieszczańskie (10–38,5 proc.) niż w całej kadrze kierowniczej centralnego aparatu PPR (31 proc.). Była to grupa dosyć zróżnicowana wewnętrznie. Obok dzieci rzemieślników i drobnych kupców należały do niej również córki: urzędnika w prywatnej firmie (Rutkiewicz) i inkasenta w browarze (Kubowska). Odsetek dzieci inteligentkich (5 osób – 19 proc.) był identyczny jak w kadrze KC PPR. Były to córki ojców wykonujących zawody usytuowane dość wysoko w ówczesnej hierarchii społecznej: lekarza (Granas), adwokata (Budzyńska), pisarza

⁴⁶ Charakterystyka pokoleń ideowych działaczy PPR i PZPR zob. M. Szumiło, *Elita władzy w Polsce 1944–1989. Studium socjologiczne*, w: *Władza w PRL. Ludzie i mechanizmy*, red. K. Rokicki i R. Spałek, Warszawa 2011, s. 159–164.

⁴⁷ Ustalenia autora na podstawie analizy danych biograficznych.

⁴⁸ Pelagia Lewińska, Zofia Łaskowska i Zofia Zemankowa.

sądowego (Cichocka), inżyniera (Kowalska) oraz nauczyciela gimnazjalnego i zarazem urzędnika w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (Turlejska). Felicja Kalicka, wedle stosowanych ówczesnie kryteriów, miała natomiast pochodzenie „burżuazyjne”. Jej ojciec Wolf Heyman był bowiem właścicielem majątku ziemskiego oraz współwłaścicielem fabryki farb w Kaliszu⁴⁹. W przypadku jednej osoby (Gertrudy Pawlak-Finderowej) brak danych o pochodzeniu.

Powyższa statystyka wskazuje na to, że o akcesie analizowanych kobiet do ruchu komunistycznego decydowały nie tylko przyczyny społeczne (bieda) i własne doświadczenia życiowe z dzieciństwa. Istotną rolę (szczególnie w przypadku córek inteligenckich i drobnomieszczańskich) odgrywał idealizm młodzieńczy – wrażliwość na krzywdę społeczną i skłonność do wiary w utopię⁵⁰. Zbigniew Szczygielski na podstawie ankiet członków KPP obliczył, iż 43 proc. z nich rozpoczynało działalność społeczno-polityczną w wieku od 14 do 20 lat, czyli przed osiągnięciem pełnoletności⁵¹. W przypadku interesujących nas komunistek była to nawet zdecydowana większość (19 osób – 73 proc.). Najmłodsze z nich miały po 15–16 lat (Budzyńska, Granas, Kapłan-Kobryńska, Orłowska, Zajączkowska). Cztery przyłączyły się do ruchu w wieku dwudziestu kilku lat, zaś trzy pozostałe (Lewińska, Nowicka, Stock) jako 30-latki.

Ojciec Zofii Wasilkowskiej był organistą w kościele, a jej akces do PPS oznaczał – jak stwierdziła – „wyzwolenie się z przesądów religijnych”⁵². Zofia Staros była córką małorolnego chłopa, w młodości pracującą jako robotnica rolna. Jej kariera w ZWM i PZPR stanowiła typowy dla pokolenia „peperowskiego” awans społeczny. Józefa Siemaszkiewicz pochodziła z rodziny robotniczej, natomiast w przypadku Jadwigi Tkacz i Marii Wojtkiewicz nie dysponujemy odpowiednimi danymi, co uniemożliwia wyciągnięcie wniosków odnośnie kobiet z pokolenia „zetempowskiego”.

Z zagadnieniami pochodzenia społecznego i przyczyn przystąpienia do ruchu komunistycznego wiąże się kwestia pochodzenia etnicznego. Wśród przedstawicielek „pokolenia KPP” znajdowało się bowiem aż 18 kobiet (69 proc.) o korzeniach żydowskich. Dominowały one niemal bezwzględnie wśród komunistek należących do kadry kierowniczej centralnego aparatu PPR (jedyne wyjątek stanowiła Jadwiga Siekierska). Tymczasem osoby pochodzenia żydowskiego stanowiły w niej ogółem 48 proc. Polskie komunistki awansowano na stanowiska kierownicze w aparacie KC PZPR w latach 1950–1955, gdy pojawiły się

⁴⁹ Zob. biogram jej brata Mieczysława Heymana, *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, red. F. Tych, t. 2, s. 495.

⁵⁰ Pisały o tym w swoich wspomnieniach trzy interesujące nas komunistki. Zob. E. Orłowska, *Pamiętam jak dziś*, Warszawa 1973; C. Budzyńska, *Strzępy rodzinnej sagi*, Warszawa 1997; R. Granas, *Gruba Ceśka*, Warszawa 1958.

⁵¹ Z. Szczygielski, *Członkowie KPP 1918–1939 w świetle badań ankietowych*, Warszawa 1989, s. 95–100.

⁵² AAN, CK PZPR, CK 5101, akta personalne Zofii Wasilkowskiej, życiorys, k. 10.

napływające z Moskwy tendencje do odsuwania „towarzyszy żydowskich” na boczny tor⁵³.

Wysoki udział Żydów w kadrze kierowniczej KC PPR wynikał przede wszystkim z ich wyraźnej nadreprezentacji w ruchu komunistycznym w okresie międzywojennym. Odsetek osób pochodzenia żydowskiego w szeregach KPP wynosił od 22 do 26 proc., zaś w aktywie centralnym tej partii sięgał nawet 54 proc.⁵⁴. Motywy tego stosunkowo licznego akcesu Żydów do komunizmu były wielokrotnie analizowane w literaturze przedmiotu⁵⁵, natomiast przyczyn ich znacznej obecności w kadrach kierowniczych KPP należy szukać prawdopodobnie w zbyt małej liczbie polskich komunistów legitymujących się odpowiednim wykształceniem, a także w świadomej polityce personalnej Kominternu, preferującej Żydów jako bardziej podatnych na hasła internacjonalistyczne i w mniejszym stopniu podlegających podejrzeniom o „polski nacjonalizm”⁵⁶.

Odłącznym, trudno uchwytnym zagadnieniem, jest problem tożsamości narodowej analizowanych działaczek i stopnia ich asymilacji ze społeczeństwem polskim. Należy przy tym pamiętać, że wśród wszystkich komunistów był głęboko zakorzeniony quasi-patriotyzm sowiecki, czyli nabożny stosunek do „ojczyzny międzynarodowego proletariatu”⁵⁷. Duża część z nich spędziła po kilka lub kilkanaście lat w Związku Sowieckim (o czym niżej), ulegając daleko idącej sowietyzacji. Ludwika Jankowska i Regina Kapłan-Kobryńska deklarowały w ankietach narodowość żydowską, a w rubryce „język ojczysty” podawały jednocześnie: rosyjski i polski⁵⁸.

Chyba najtrudniejsza do wyjaśnienia pozostaje kwestia tak dużego udziału Żydówek w stosunku do ogólnej liczby przedwojennych komunistek w kadrze kierowniczej centralnego aparatu PPR i PZPR. Jak wynika z dotychczasowych badań, ogólny udział kobiet wśród członków KPP sięgał około 10 proc.⁵⁹. Nie dysponujemy statystykami mówiącymi o liczbie Żydówek w tej zbiorowości, ale wiele wskazuje na to, że była ona procentowo wyższa niż wśród mężczyzn. Z dostępnych relacji wynika, iż główną przyczyną tego stanu rzeczy był problem emancypacji dziewcząt żydowskich. Metodą na wyzwolenie się z więzów ortodoksyjnych obyczajów religijnych było niejednokrotnie radykalne zerwanie ze

⁵³ Szerzej na ten temat zob. M. Szumiło, *Roman Zambrowski...*, s. 313–314.

⁵⁴ H. Cimek, *Mniejszości narodowe w ruchu rewolucyjnym w II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 2011, s. 124, 143.

⁵⁵ Zob. np. J. Schatz, *The Generation. The Rise and Fall of the Jewish Communists of Poland*, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1991; A. Kainer, *Żydzi a komunizm*, „Krytyka” 1983, nr 15; K. MacDonald, *Kultura krytyki. Ewolucjonistyczna analiza zaangażowania Żydów w XX-wieczne ruchy intelektualne i polityczne*, Warszawa 2012; P. Śpiewak, *Żydokomuna. Interpretacje historyczne*, Warszawa 2012.

⁵⁶ W. Bieńkowski, *Motory i hamulce socjalizmu*, Paryż 1969, s. 46.

⁵⁷ J. Holzer, *Jedyna ojczyzna proletariatu – ZSRR: w dobrym i złym to jest mój kraj*, w: *Komunizm: Ideologia, system, ludzie*, red. T. Szarota, Warszawa 2001, s. 12–13.

⁵⁸ AAN, Biuro Spraw Kadrowych (dalej: BSK) KC PZPR, sygn. 237/XXIII-876, akta personalne Ludwika Jankowskiej; AAN, Centralna Kartoteka PZPR, sygn. CK 1690, akta personalne Reginy Kapłan-Kobryńskiej.

⁵⁹ Z. Szczygielski, *Członkowie KPP 1918–1938 w świetle badań ankietowych*, s. 28.

środowiskiem rodzinnym i akces do komunizmu⁶⁰. W rodzinach żydowskich to mężczyźni dbali o religijne wychowanie dzieci, natomiast w rodzinach katolickich ta sfera była domeną kobiet.

Ponad 2/3 analizowanych przedstawicielek pokolenia kałepowskiego legitymowało się faktycznym wykształceniem wyższym (10 osób – 38,5 proc.) lub niepełnym wyższym (8 osób – 30,5 proc.). Był to odsetek znacznie wyższy niż w gronie mężczyzn zasiadających w kadrze kierowniczej centralnego aparatu PPR (gdzie wynosił w sumie 40 proc.). 7 komunistek (27 proc.) uzyskało wykształcenie średnie, kończąc gimnazja lub seminaria nauczycielskie. Tylko jedna (Wiktoria Nowicka) zakończyła edukację na szkole powszechnej, podczas gdy w kadrze aparatu KC PPR było aż 7 takich towarzyszy (11 proc.)⁶¹.

8 absolwentek szkół wyższych studiowało na renomowanych uczelniach II Rzeczypospolitej: Uniwersytecie Warszawski, Uniwersytecie Jagiellońskim i Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie. Kończyły głównie kierunki pedagogiczne, a ponadto chemię (T. Feder) i socjologię (M. Turlejska). Jankowska i Siekierska studiowały natomiast w Instytucie Czerwonej Profesury przy KC WKP(b) w Moskwie, przygotowującym kadry dla innych szkół partyjnych w ZSRS. Instytut ten ukończyła również Feder. Do osób o wykształceniu niepełnym wyższym zaliczono m.in. absolwentki 2-letniego Komunistycznego Uniwersytetu Mniejszości Narodowych Zachodu w Moskwie: Budzyńską, Kamińską i Rutkiewicz, oraz Kubowską, która odbyła 2-letnie studia w Akademii Wychowania Komunistycznego im. Nadzieży Krupskiej. Szkoły partyjne w Związku Sowieckim skończyło ponadto jeszcze pięć interesujących nas komunistek: Kalicka i Kapłan-Kobryńska roczną Szkołę KPZB w Mińsku, Granas 10-miesięczny kurs w Międzynarodowej Szkole Leninowskiej w Moskwie (tzw. Leninówce), zaś Stock i Zajączkowska roczne kursy marksizmu-leninizmu⁶².

Socjalistka Wasilkowska ukończyła prawo na Uniwersytecie Warszawskim. Wykształceniem wyższym legitymowały się również trzy przedstawicielki pokolenia zetempowskiego. Wojtkiewicz była ekonomistką, a Siemaszkiewicz i Tkacz nauczycielkami, przy czym Siemaszkiewicz doksztalała się ponadto w Szkole Oficerskiej MBP, zaś Tkacz w Wyższej Szkole Nauk Społecznych przy KC PZPR. Jedyna reprezentantka pokolenia pepeerowskiego – Zofia Staros – mogła się pochwalić ledwie wykształceniem podstawowym. Uzupełniała swoją edukację w 2-letniej Szkole Partyjnej przy KC PZPR (w latach 1949–1951).

Stosunkowo wysoki poziom wykształcenia był niewątpliwie istotnym atutem omawianych kobiet. Jednakże w pierwszych latach „władzy ludowej” w Polsce obowiązującym wzorcem rekrutacji do elity partyjnej był model „komunisty-kombatanta”. Kluczowe znaczenie miały: staż w ruchu komunistycznym, do-

⁶⁰ AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, akta osobowe I. Logi-Sowińskiego, sygn. 8010, Wspomnienia: W szeregach awangardy, k. 32–33; A. Domańska, *Ulica cioci Oli. Z dziejów jednej rewolucjonistki*, Warszawa 2013 (książka o Helenie Kozłowskiej).

⁶¹ Ustalenia autora na podstawie analizy danych biograficznych.

⁶² Krótkie omówienie szkół Kominternu zob. M. Szumiło, *Akademie czerwonej elity*, „Pamięć.pl” 2013, nr 5, s. 26–29.

świadczanie w działalności partyjnej w kraju lub w Związku Sowieckim oraz takie cechy jak „wierność partii” i twardy „kręgosłup ideologiczny”. Kwestie merytoryczne schodziły z reguły na drugi plan⁶³.

Przeważająca większość analizowanych działaczek z pokolenia kapepowskiego (21 na 26 osób) urodziła się w latach 1900–1910 i miała za sobą długi staż w ruchu komunistycznym. Dwie najstarsze – Feder i Zajączkowska – wstąpiły do Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL) już w latach I wojny światowej. Aż 12 z nich zaangażowało się w działalność KPRP (względnie organizacji autonomicznych na ziemiach wschodnich: KPZB i KPZU) lub też Związku Młodzieży Komunistycznej (ZMK) w pierwszej połowie lat 20., cztery kolejne w końcu tej dekady. Pięć komunistek legitymowało się krótszym stażem partyjnym (od lat 1933–1937). Trzy pozostałe formalnie nie należały do KPP. Lewińska i Turlejska w latach 1937–1939 należały do infiltrowanych przez komunistów Klubów Demokratycznych. Nowicka określała się jako sympatyk KPP – w 1934 r. zawarła małżeństwo z członkiem tej partii Władysławem Nowickim.

Biorąc pod uwagę deklaracje złożone przez same zainteresowane w rubrykach ankietowych dotyczących zawodu wyuczonego lub wykonywanego, w analizowanej grupie znalazło się: 13 nauczycielek, 2 historyczki, publicystka, bibliotekarka, ekonomistka, buchalterka, zecerka, kreślarka, 3 robotnice i 2 osoby „bez zawodu”. W rzeczywistości aż 19 z nich po kilku latach od wstąpienia do partii zostało „zawodowymi rewolucjonistkami”, tzn. etatowymi funkcjonariuszkami nielegalnej partii komunistycznej (tzw. „funkami”). Z pracy zawodowej utrzymywały się tylko 4 nauczycielki (Cichocka, Cybulska, Lewińska, Zemankowa), bibliotekarka Markowska i robotnica Nowicka. Najmłodsza, Maria Turlejska, w 1939 r. kończyła studia.

„Zawodowe rewolucjonistki” odgrywały w większości istotną rolę w aparacie partii komunistycznej. 7 z nich pełniło kluczowe funkcje sekretarzy Komitetów Okręgowych i Obwodowych KPP (tzw. okręgowców i obwodowców). Jankowska, Kobryńska i Orłowska zasiadały w Sekretariacie KC KPZB. Kozłowska i Stock były sekretarzami okręgowymi MOPR (Międzynarodowej Organizacji Pomocy Rewolucjonistom). Pozostałe towarzyszkę pracowały jako łączniczki centralnym komórek KPP⁶⁴ lub udzielały się w tzw. technice partyjnej, przy drukowaniu nielegalnych wydawnictw. Czynnikiem liczącym się w powojennych karierach komunistek było swego rodzaju kombatantstwo w postaci represji ponoszonych ze strony władz II Rzeczypospolitej. 14 interesujących nas działaczek spędziło od 10 miesięcy do 7 lat w polskich więzieniach.

Aż 12 analizowanych kobiet z „pokolenia KPP” przebywało przed 1939 r. w Związku Sowieckim, co miało niewątpliwie znaczący wpływ na ich późniejsze kariery. Oprócz nauki we wspomnianych już specjalnych szkołach dla komunistycznych aktywistów, część z nich pracowała w aparacie Kominternu lub też różnych instytucjach sowieckich. Siekierska, urodzona w Chersoniu na Ukra-

⁶³ M. Szumiło, *Kadra kierownicza centralnego aparatu PPR w latach 1944–1948*, s. 116.

⁶⁴ Kalicka przy Biurze Politycznym KC KPP, Rutkiewicz przy Sekretariacie KC, Kowalewska w Centralnej Redakcji KPP.

inie, przez cały okres międzywojenny mieszkała w ZSRS. Była m.in. wykładowcą Międzynarodowej Szkoły Leninowskiej i redaktorką w Państwowym Wydawnictwie Literatury Pięknej „Goslitizdat”. Kobryńska, ewakuowana w 1914 r. wraz z rodziną w głąb Rosji, była aktywistką Moskiewskiego Komitetu Komsomołu. Dopiero w 1932 r. Komintern wysłał ją nielegalnie do Polski. Jankowska i Kamińska pracowały m.in. w polskiej sekcji Kominternu w Moskwie, Rutkiewicz w redakcji polskojęzycznej „Trybuny Radzieckiej”, Budzyńska – w Międzynarodowym Instytucie Rolnym w Moskwie, zaś Orłowska była zastępcą kierownika Szkoły Partyjnej KPZB w Mińsku. Kubowska i Zajączkowska zostały zatrudnione w terenowym aparacie WKP(b).

Wyjątkowym doświadczeniem na stanowiskach kierowniczych legitymowała się Teodora Feder, która od 1923 r. pracowała w Profinternie (Międzynarodowe Związki Zawodowych), a następnie tzw. Polsko-Przybaltyckim Sekretariacie Kominternu. W międzyczasie w latach 1926–1927 była oddelegowana na sowiecką placówkę w Szanghaju. W latach 1934–1936 kierowała wydziałem propagandy i agitacji Komitetu Obwodowego WKP(b) w Woroneżu. W styczniu 1937 r. wysłano ją do Hiszpanii, gdzie do 1939 r. pełniła funkcję kierownika wydziału prasy ambasady sowieckiej w Madrycie⁶⁵.

Po agresji sowieckiej 17 września 1939 r. niemal wszystkie przedstawicielki pokolenia kapepowskiego (z wyjątkiem trzech) kierowały się na wschód, wychodząc na spotkanie Armii Czerwonej. W większości skupiły się, podobnie jak inni polscy komuniści, w dwóch największych ośrodkach „Zachodniej Białorusi” i „Zachodniej Ukrainy” – w Białymstoku i Lwowie. Władze sowieckie traktowały je początkowo z dużą dozą nieufności i podejrzliwości, jako były członkinie KPP rozwiązanej przez Stalina w 1938 r. Pracowały z reguły jako nauczycielki lub na niższych stanowiskach urzędniczych w administracji fabrycznej i związkach zawodowych. Funkcje polityczne powierzono tylko czterem z nich. Kapłan-Kobryńska jako przewodnicząca Komitetu Okręgu MOPR w Białymstoku zajmowała się opieką nad polskimi komunistami osiadłymi w tym mieście. Pomagała jej w roli instruktorki Kozłowska, pracująca również w redakcji gazety „Wolna Praca”. Granas i Treblińska wchodziły natomiast w skład redakcji polskojęzycznej gadzinówki wydawanej we Lwowie – „Czerwonego Sztandaru”, przy czym Granas była także tłumaczem w miejscowym NKWD.

Tylko trzy omawiane kobiety, luźniej związane z KPP, pozostały pod okupacją niemiecką. Nowicka pracowała do końca wojny w Izbie Rolniczej w Poznaniu, nie angażując się w działalność konspiracyjną. Cichocka działała w konspiracyjnej PPR w okolicach Dębina, zaś Lewińska były wśród założycieli struktur PPR w Krakowie. Aresztowana przez Niemców w październiku 1942 r., trafiła do obozu w Auschwitz, a następnie do pracy przymusowej na terenie Francji, gdzie doczekała się wyzwolenia przez wojska alianckie⁶⁶.

⁶⁵ AAN, CK PZPR, CK XX/6256, akta personalne Teodory Feder, krótki życiorys, 11 VI 1946, k. 14–15.

⁶⁶ AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, akta osobowe Pelagii Lewińskiej, 8008, autobiografia, k. 43–47.

Po ataku Niemiec na ZSRS 22 czerwca 1941 r., sześć kolejnych działaczek znalazło się pod okupacją niemiecką. Cybulska ukrywała się na terenie Ukrainy, pozostałe w różnych formach włączyły się z czasem w działalność podziemia komunistycznego. Największą rolę odegrała Kozłowska, współorganizatorka Związku Walki Młodych, która w lipcu 1944 r. weszła w skład tymczasowego kierownictwa PPR, tzw. Centralnej Trójki. Turlejska pracowała w redakcjach konspiracyjnych czasopism PPR i GL: „Trybuny Wolności” i „Gwardzisty”. Obydwie uczestniczyły w powstaniu warszawskim w szeregach Armii Ludowej⁶⁷. Do wspomnianych członkiń PPR dołączyła także Rutkiewiczowa, zrzucona do kraju w grudniu 1941 r. jako radiotelegrafistka w składzie tzw. Pierwszej Grupy Inicjatywnej. Aresztowana przez Gestapo we wrześniu 1943 r., została wyzwolona z więzienia na Pawiaku dzięki wybuchowi powstania.

10 przedwojennych komunistek latem 1941 r. zdążyło się ewakuować w głąb Związku Sowieckiego. W większości pracowały jako urzędniczki lub robotnice w fabrykach i kołchozach. Trzy wyselekcjonowane towarzyszki (Granas, Kaplan-Kobryńska i Pawlak-Finderowa) zostały zatrudnione przez Wszechzwiązkowy Komitet Radiowy jako redaktorki audycji w języku polskim. Kobryńska służyła następnie w Zarządzie Politycznym Frontu Południowo-Zachodniego Armii Czerwonej. Od 1943 r. cztery osoby (Kalicka, Kamińska, Kowalska, Orłowska) pracowały na stanowiskach kierowniczych w strukturach centralnych lub terenowych Związku Patriotów Polskich (ZPP). Cztery służyły natomiast w aparacie politycznym Wojska Polskiego (Granas, Kobryńska, Stock, Treblińska).

W latach 1937–1945 sześć działaczek znajdowało się w sowieckich obozach pracy, dokąd trafiły jako „członkowie rodziny zdrajcy ojczyzny”, czyli żony komunistów aresztowanych w ramach stalinowskich czystek. W czterech przypadkach ich mężowie byli wysoko postawionymi funkcjonariuszami KPP: Budzyńskiej – Stanisław Budzyński, Jankowskiej – Stanisław Mertens-Skulski, Kubowskiej – Jakub Cyterszpiller-Kubowski, Siekierskiej – Stanisław Bobiński. Do łagrów trafiły również w ślad za represjonowanymi mężami: Zajączkowska (żona historyka Grigorija Zajcewa) i Feder (małżonka ormiańskiego komunisty Mandaliana). Bierut zabiegał o zwolnienie tych kobiet z obozów, gdyż pilnie potrzebował doświadczonych kadr. W ramach czystek 1937 r. zginęli również działacze KPP – mężowie: Kalickiej (Konstanty Graeser-Kalicki) i Kamińskiej (Antoni Lipski). Natomiast 8 innych członkiń analizowanej kadry kierowniczej stanowiły wdowy po polskich komunistach, którzy zginęli w czasie II wojny światowej z rąk niemieckich, jako działacze PPR lub żołnierze Armii Czerwonej⁶⁸.

Po 1945 r. większość byłych aktywistek KPP (15 osób) podjęła pracę w aparacie KC PPR i centralnych szkołach partyjnych, z reguły dość szybko awansując na stanowiska kierownicze. Dłuższe były ścieżki kariery tylko trzech działaczek o krótszym stażu partyjnym (Cichockiej, Lewińskiej i Markowskiej). 9 komunistek pełniło najpierw funkcje kierownicze w terenowym aparacie partyjnym, by na-

⁶⁷ AAN, CK PZPR, VII/1592, akta personalne M. Turlejskiej, zyciorys, k. 8–9.

⁶⁸ Były to: Kozłowska, Lewińska, Orłowska, Pawlak-Finderowa, Rutkiewicz, Stock, Turlejska, Zemankowa.

stępnie trafić do aparatu KC PPR-PZPR. Orłowska i Treblińska były I sekretarzami KW PPR (w Białymstoku i woj. warszawskim), Granas II sekretarzem KW w Łodzi, Zemankowa sekretarzem propagandy KW PZPR w Krakowie. Pozostałe kierowały wydziałami KW lub wojewódzkimi szkołami partyjnymi. Zajązkowska przed przyjściem do pracy w kancelarii Sekretariatu KC PZPR była natomiast zastępcą kierownika szkoły MBP (1945–1946) i zastępcą kierownika wydziału kadr w Obwodzie PPR we Francji (1946–1948). Nietypowe były także losy Kubowskiej, która zanim w 1949 r. trafiła do aparatu KC, pełniła funkcje naczelnika wydziału w Ministerstwie Przemysłu i Handlu oraz dyrektora finansowego RSW „Prasa”.

W teczkach personalnych interesujących nas działaczek znajdujemy zaledwie kilka wniosków awansowych z uzasadnieniem podjętej decyzji. We wniosku o awans Zofii Zemankowej na zastępcę kierownika Wydziału Nauki KC z marca 1952 r. napisano, że „jest pracownikiem o dużym wyrobieniu politycznym, samodzielnym w pracy i bardzo dobrze zorientowanym w zagadnieniach szkolnictwa wyższego”⁶⁹. W analogicznym wniosku Markowskiej zwrócono uwagę na doświadczenie, pracowitość i sumienność w wykonywaniu obowiązków⁷⁰. Natomiast Nowicka „dała się poznać jako samodzielny, politycznie wyrobiony pracownik, dobry organizator”. W jej charakterystyce jako absolwentki Centralnej Szkoły Partyjnej stwierdzono: „Inteligentna, zdolna i pracowita. [...] jest również nadzwyczaj obowiązkowa, co wynika z mocnego przywiązania do partii i hartu politycznego”⁷¹.

Na podstawie tych kilku opinii można wnioskować, iż w przypadku innych komunistek liczyły się również przede wszystkim takie cechy osobiste jak pracowitość i zdolności organizacyjne oraz doświadczenie i „wyrobienie polityczne”. Ponadto u zasłużonych działaczek niewątpliwie zwracano uwagę na staż w ruchu komunistycznym, wierność i poświęcenie dla partii. Duże znaczenie miały również osobiste znajomości i powiązania personalne z przeszłości. Grupa ocalałych „funków” KPP była stosunkowo niewielka. Większość znała się dobrze z działalności partyjnej i ze wspólnych pobytów w więzieniach⁷².

Wymienione powyżej kryteria awansu były wspólne dla wszystkich członków kadry kierowniczej, niezależnie od płci. Jak wynika z przytoczonych wcześniej ustaleń, kobiety z aparatu KC wyróżniały się na tle swoich męskich towarzyszy przede wszystkim znacznie wyższym poziomem wykształcenia. Wydaje się zatem, że to właśnie ten czynnik odgrywał u nich szczególną rolę. Znamienny jest przypadek Teodory Feder, która utrzymała się najdłużej w kadrze kierowniczej (1945–1964), na dość wpływowych stanowiskach zastępcy kierownika Wydziału Zagranicznego KC PPR-PZPR, a następnie Wydziału Propagandy i Agitacji KC PZPR. Była ona absolwentką Uniwersytetu Warszawskiego i In-

⁶⁹ AAN, CK PZPR, CK 6497, akta personalne Zofii Zemanek, k. 21.

⁷⁰ AAN, CK PZPR, CK XX/10522, akta personalne Wandy Markowskiej, k. 16–17.

⁷¹ AAN, CK PZPR, CK XX/10249, akta personalne Wiktorii Nowickiej, k. 32, 34.

⁷² Relacje Jerzego Morawskiego i Artura Starewicza, drugiego męża Marii Rutkiewicz (w zbiorach autora).

stytutu Czerwonej Profesury, znającą cztery języki obce: rosyjski, niemiecki, francuski i hiszpański, posiadającą doświadczenie z pracy w aparacie Kominternu i w dyplomacji sowieckiej⁷³. Według pozyskanych przeze mnie relacji, po 1960 r. Feder uzyskała faktycznie decydujący wpływ na funkcjonowanie ważnej komórki centralnego aparatu partyjnego, jaką był Wydział Propagandy i Agitacji. Jej pozycja wynikała głównie z faktu, iż kierownikiem wydziału był w tym czasie Leon Stasiak – były robotnik z wykształceniem podstawowym, młodszy od niej o 15 lat. Teodora zdecydowanie górowała nad nim swoim doświadczeniem, wiedzą i umiejętnościami⁷⁴.

Zofia Wasilkowska pełniła funkcję zastępcy kierownika Wydziału Kobiecego KC PZPR nieetatowo, gdyż jednocześnie była sędzią Sądu Najwyższego. Jej awans wynikał zarówno z przyczyn merytorycznych, jak i z klucza partyjnego. Część stanowisk przeznaczono bowiem dla dawnych działaczy PPS, a Wasilkowska przewodniczyła wcześniej Centralnej Radzie Kobiecej PPS⁷⁵. Zofia Staros stanowi przykład awansu uzdolnionej robotnicy z „pokolenia pepeerowskiego”. Kluczowym etapem w jej karierze było ukończenie 2-letniej Szkoły Partyjnej przy KC PZPR w 1951 r. W charakterystyce Staros jako absolwentki szkoły, dyrektor (Romana Granas) obok znakomitych postępów w nauce podkreślała „dużą aktywność, bojowość, czujność ideologiczną”⁷⁶.

Wśród trzech reprezentantek pokolenia zetempowskiego wyróżniała się Józefa Siemaszkiewicz, która przyszła do aparatu KC – na stanowisko zastępcy kierownika ważnego Wydziału Administracyjnego – po 22 latach wspinania się po szczeblach kariery w aparacie bezpieczeństwa (od sekretarki do zastępcy dyrektora departamentu). Maria Wojtkiewicz przez 11 lat była urzędniczką w Spółdzielni Spożywców „Społem”. W 1963 r. przeszła do pracy w aparacie partyjnym. Po 10 latach pracy w KW PZPR w Gdańsku trafiła do Wydziału Organizacyjnego KC na stanowisko starszego instruktora, by po kolejnych 4 latach zostać zastępcą kierownika Wydziału Organizacji Społecznych, Sportu i Turystyki. Jadwiga Tkacz również przyszła do aparatu z zewnątrz. Wcześniej pracowała zawodowo jako nauczycielka i kierownik Wydziału Kultury Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Żyrardowie. W latach 1966–1972 pełniła funkcje kierownicze w tamtejszym Komitecie Miejskim PZPR. Następnie została skierowana na dwuletnie studia w Wyższej Szkole Nauk Społecznych przy KC, co otworzyło jej drogę do pracy w centralnym aparacie partyjnym. Niestety nie dysponujemy źródłami pozwalającymi na określenie przyczyn awansu tych kobiet z najmłodszej generacji.

Najtrudniejszym zadaniem pozostaje próba wyjaśnienia przyczyn nagłego spadku liczby kobiet w kadrze kierowniczej centralnego aparatu partyjnego w okresie po przełomie październikowym w 1956 r. Niewątpliwie ten spadek

⁷³ AAN, CK PZPR, CK XX/6256, akta personalne Teodory Feder, kwestionariusz dla członków i wstępujących do PPR, k 3; ankieta dla aktywu partyjnego, 12 XII 1948, k. 6.

⁷⁴ Relacje Artura Starewicza i Andrzeja Kurza (w zbiorach autora).

⁷⁵ AAN, CK PZPR, CK 5101, akta personalne Zofii Wasilkowskiej, życiorys, k. 14–16.

⁷⁶ AAN, CK PZPR, CK XX/10743, akta personalne Zofii Staros, k. 54.

był związany z odejściem z aparatu KC komunistek z dominującego wcześniej pokolenia kapepowskiego. Odchodziły one głównie z powodu wymiany kadr po zmianie ekipy rządzącej, choć pewne znaczenie mogło mieć także ich pochodzenie etniczne (w tym czasie wielu działaczy pochodzenia żydowskiego odsuwano na boczny tor). Powstaje jednak pytanie: dlaczego nie awansowano kobiet z młodszych pokoleń: pepeerowskiego i zetempowskiego?

Kierownictwo PPR i PZPR próbowało zastosować ideologiczne nakazy równości płci przy wysuwaniu nowych kadr. W uchwale Sekretariatu KC z kwietnia 1947 r. dotyczącej „pracy wśród kobiet” wzywano wręcz do podzielenia się władzą w partii z kobietami. W uchwale Biura Politycznego z marca 1950 r. nakazywano „wydatnie podnieść udział kobiet we wszystkich władzach partyjnych”⁷⁷. W wytycznych dotyczących typowania do dwuletniej Szkoły Partyjnej przy KC PZPR stwierdzono, że co piąty kandydat powinien być kobietą⁷⁸. W 1952 r. w szkole tej uczyło się jednak w sumie tylko 20 kobiet (na 193 słuchaczy) – a więc nieco ponad 10 proc.⁷⁹. Wszelkie zabiegi okazywały się nieskuteczne.

Należy zgodzić się z opinią Natalii Jarskiej, iż zasadniczą przyczyną nikłego zaangażowania polskich kobiet do działalności w strukturach aparatu partyjnego był brak akceptacji z ich strony dla ideologii komunistycznej. Najsilniejszym podłożem tej niechęci była religijność kobiet, zarówno chłopek, jak i robotnic⁸⁰. Istotną rolę odgrywały także uwarunkowania kulturowe – brak tradycji aktywności płci pięknej w polityce. W II Rzeczypospolitej wyjątkiem była KPP, w której odsetek kobiet wynosił ok. 9–10 proc. ogółu członków⁸¹. Stosunkowo duży udział kobiet w elicie PPR, zwłaszcza w pierwszych latach instalowania „władzy ludowej”, można wyjaśnić przede wszystkim ich przynależnością do pokolenia kapepowskiego. Wydaje się, iż w okresie po 1956 r. duże znaczenie miało także osobiste nastawienie Gomułki, znanego ze swojego obyczajowego konserwatyizmu. Co ciekawe, jego żona Zofia, odgrywająca w latach 40. rolę „szarej eminencji” w Wydziale Personalnym KC PPR, później jako „pierwsza dama” nie angażowała się już w ogóle w politykę.

W analizowanej grupie kobiet dominowały doświadczone i dobrze wykształcone, ale także „wyrobione politycznie” (tj. wierne partii) i zasłużone komunistki z pokolenia KPP, przeważnie pochodzenia drobnomieszczańskiego o korzeniach żydowskich. Córki polskich robotników i chłopów w dużo mniejszym stopniu garnęły się do działalności komunistycznej. Po odejściu przedwojennych komunistek na emerytury powstała pustka, gdyż młodsze pokolenia aktywistów PZPR nie wykreowały kobiecej elity partyjnej. Niniejszy artykuł stanowi jednak tylko przyczynek do szerszego problemu. Kwestia udziału kobiet w polskich elitach komunistycznych, a zwłaszcza odgrywanej przez nie roli w strukturach władzy PRL, wymaga z pewnością dalszych pogłębionych badań.

⁷⁷ N. Jarska, *Kobiety w PZPR 1948–1956...*, s. 38.

⁷⁸ AAN, KC PZPR, 237/VII-164, Wytyczne rekrutacji, III 1950, k. 64–65.

⁷⁹ *Ibidem*, Zestawienie statystyczne słuchaczy, k. 51.

⁸⁰ N. Jarska, *Kobiety w PZPR 1948–1956...*, s. 39.

⁸¹ Z. Szczygielski, *Członkowie KPP 1918–1938 w świetle badań ankietowych*, s. 28.

BIBLIOGRAFIA

Archiwum Akt Nowych
Komitet Centralny PPR
Komitet Centralny PZPR
Biuro Spraw Kadrowych KC PZPR
Centralna Kartoteka PZPR
Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego

Wspomnienia

Budzyńska Celina, *Strzępy rodzinnej sagi*, Warszawa 1997.
Granas Romana, *Gruba Ceśka*, Warszawa 1958.
Kalicka Felicja, *Dwa czterdziestolecia mojego życia. Wspomnienia 1904–1984*, Warszawa 1989.
Orłowska Edwarda, *Pamiętam jak dziś*, Warszawa 1973.
Relacje Andrzej Kurza, Andrzeja Werblana, Jerzego Morawskiego, Artura Starewicza (w zbiorach autora).

Źródła drukowane

Protokoły posiedzeń Sekretariatu KC PPR 1945–1946, oprac. Aleksander Kochański, Warszawa 2001.
Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1947–1948, oprac. Aleksander Kochański, Warszawa 2002.

Opracowania

Bieńkowski Władysław, *Motory i hamulce socjalizmu*, Paryż 1969.
Cimek Henryk, *Mniejszości narodowe w ruchu rewolucyjnym w II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 2011.
Domańska Aleksandra, *Ulica cioci Oli. Z dziejów jednej rewolucjonistki*, Warszawa 2013.
Dymek Benon, *Pracownicy etatowi PZPR w latach 1948–1954*, „Z pola walki” 1983, nr 3–4.
Holzer Jerzy, *Jedyna ojczyzna proletariatu – ZSRR: w dobrym i złym to jest mój kraj*, w: *Komunizm: Ideologia, system, ludzie*, red. Tomasz Szarota, Warszawa 2001.
Janowski Włodzimierz, *Ustrój władz, zadania i struktura aparatu wykonawczego KC PZPR w latach 1948–1990*, w: *Informator o strukturze i obsadzie personalnej centralnego aparatu PZPR 1948–1990*, red. Krzysztof Persak, Warszawa 2000.
Jarska Natalia, *Kobiety w elitach centralnych i lokalnych PPR i PZPR w latach 1944–1956*, w: *Elity komunistyczne w Polsce*, red. Mirosław Szumiło i Marcin Żukowski, Warszawa–Lublin 2015.
Jarska Natalia, *Kobiety w PZPR 1948–1956. Paradoksy mobilizacji politycznej kobiet w stalinizmie*, w: *Kobiety „na zakręcie” 1933–1989*, red. Ewa Chabros i Agnieszka Klarman, Wrocław 2014.
Kainer Abel, *Żydzi a komunizm*, „Krytyka” 1983, nr 15.
Kochański Aleksander, *Obsada personalna kierownictw wydziałów i innych jednostek organizacyjnych KC PZPR w latach 1948–1990*, w: *Informator o strukturze i obsadzie personalnej centralnego aparatu PZPR 1948–1990*, red. Krzysztof Persak, Warszawa 2000.
Libera Paweł, *Członkowie Centralnej Komisji Kontroli Partyjnej PZPR w latach 1948–1971. Próba portretu zbiorowego*, w: *Elity komunistyczne w Polsce*, red. Mirosław Szumiło i Marcin Żukowski, Warszawa–Lublin 2015.
MacDonald Kevin, *Kultura krytyki. Ewolucjonistyczna analiza zaangażowania Żydów w XX-wieczne ruchy intelektualne i polityczne*, Warszawa 2012.
Mołdawa Tadeusz, *Ludzie władzy 1944–1991. Władze państwowe i polityczne Polski według stanu na dzień 28 II 1991*, Warszawa 1991.

- Paczkowski Andrzej, *System nomenklatury*, w: *Centrum władzy w Polsce 1948–1970*, red. Andrzej Paczkowski, Warszawa 2003.
- Polska Partia Robotnicza. Zjazdy, posiedzenia plenarne KC, władze centralne i wojewódzkie, przedstawicielstwo w parlamencie i rządzie 1944–1948 (informator)*, „Archiwum Ruchu Robotniczego”, t. 7, Warszawa 1982.
- Polski Słownik Biograficzny, t. XXXVI, z. 151.
- PPS, PPR, PZPR. Struktura aparatu centralnego, kierownicy i zastępcy kierowników wydziałów 1944–1980*, oprac. Władysława Ciempiel, Józef Jakubowski, Jan Szczęblewski, Warszawa 1980.
- Jaff Schatz, *The Generation. The Rise and Fall of the Jewish Communists of Poland*, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1991.
- Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, red. Feliks Tych, t. 2, Warszawa 1987; t. 3, Warszawa 1992.
- Szczygielski Zbigniew, *Członkowie KPP 1918–1939 w świetle badań ankietowych*, Warszawa 1989.
- Szumiło Mirosław, *Akademie czerwonej elity*, „Pamięć.pl” 2013, nr 5.
- Szumiło Mirosław, *Elita władzy w Polsce 1944–1989. Studium socjologiczne*, w: *Władza w PRL. Ludzie i mechanizmy*, red. Konrad Rokicki i Robert Spalek, Warszawa 2011.
- Szumiło Mirosław, *Kadra kierownicza centralnego aparatu PPR w latach 1944–1948*, „Res Historica” 2012, nr 34.
- Szumiło Mirosław, *Kierownictwo Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w latach 1986–1990. Szkic do portretu*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2011, nr 2.
- Szumiło Mirosław, *Roman Zambrowski 1909–1977. Studium z dziejów elity komunistycznej w Polsce*, Warszawa 2014.
- Śpiewak Paweł, *Żydokomuna. Interpretacje historyczne*, Warszawa 2012.
- Wapiński Roman, *Świadomość polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej*, Łódź 1989.
- Werblan Andrzej, *Władysław Gomułka. Sekretarz generalny PPR*, Warszawa 1988.

FEMALE EXECUTIVES IN THE POLISH WORKERS' PARTY AND THE POLISH UNITED WORKERS' PARTY

Abstract. The article analyzes the role of women as executives in the Polish Workers' Party (PPR) and the Polish United Workers' Party (PZPR) in the years 1944–1989. The article sketches a collective portrait of 31 women at executive positions in the departments of the Central Committee of PPR-PZPR or equivalent sections. The analysis covers their role in the party, their ideological background, and key socio-demographic characteristics: social and ethnic background, education, and profession. Moreover, their career paths has been studied in order to establish the criteria for promotion to the executive class. In the group analyzed, most women were experienced, well educated, and merited communists from the pre-WWII generation, mainly petit bourgeois of Jewish ethnicity. The activists left the Party's elite after 1956, which resulted in the decline of the number of women at executive positions in PZPR. Women from younger generations were promoted less frequently to executive positions.

Key words: communist party, PPR, PZPR, women in communist movement

Translated by Hubert Kowalewski